

Németország újjáépítése a II. világháború után

MARÓTI DÁVID¹

The Reconstruction of Germany after World War II

The Allied Powers started to negotiate the future of Germany even during World War II. After the capitulation of the Nazi Reich, the forced alliance among the Allies had weakened gradually and finally collapsed. The former allies became enemies at this time and the Cold War began.

In the beginning, the occupation policies of the Allies were coordinated; however, the political standoff between the two political blocks resulted in cooperation decreasing to a minimum. The Allies made a widely separate policy in their own zones. The reestablishment of Germany proceeded variously in the occupation zones according to the conceptualization and interests of the Allies.

A szövetségesek céljai Németországgal

A háború utáni Németország sorsának alakulása 1943 októberére nyúlik vissza, amikor a szövetséges hatalmak külügyminiszterei a Moszkvai Értekezleten² megállapodtak, hogy felállítják az Európai Tanácsadó Bizottságot (European Advisory Commission) a szorosabb együttműködés és az Európával kapcsolatos tervek kidolgozására. A szövetségesek Németországot érintő politikája a náci-
lanításon, a demilitarizáláson, a demokratizálódáson, valamint a német gazdasági egység megtartásán alapult.

1944. szeptember 12-én a londoni egyezményben meghatározták Németország jövőbeni megszállási övezeteinek határait és Berlin szektorális felosztását. Az 1945. februári Jaltai Konferencián a szövetségesek megállapodtak, hogy Franciaország számára is biztosítanak egy megszállási övezetet a brit és az amerikai övezetről leválasztva.

Az 1945. július-augusztusban tartott Potsdami Konferencián Németország teljes katonai lefegyverzését, illetve hadiiparának ellenőrzés alá vonását írták elő. A náci-
lanítás szükségességét megerősítették, illetve megállapodtak

1 Maróti Dávid, doktorjelölt, NKE Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola (maroti.david90@gmail.com)

2 A szövetségesek az Értekezleten kijelentették, hogy a háborút a tengelyhatalmak feltétel nélküli kapitulációjáig folytatják, továbbá elismerték annak szükségességét, hogy létre kell hozni egy nemzetközi szervezetet a béke és a biztonság fenntartására.

a háborús bűnösök bíróság elé állításáról. A konferencián elfogadott határozatok Németország politikai, közigazgatási decentralizációjáról és a helyi szervek megerősítéséről rendelkeztek.

A megszállási politikák

Németországot és fővárosát, Berlint a háború után négy részre osztották. A szövetséges hatalmak a megszálló csapatok koordinációjára létrehozták a főparancsnokaikból álló testületet, a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot (SZEB). Berlinben a négy győztes hatalom felállította a Kormányzóhatóságot, amelynek tagjait a főparancsnokok nevezték ki.

A szövetségesek saját övezeteikben egymástól eltérő megszállási politikát folytattak. A francia kormány közvetlenül a háború után azon az állásponton volt, hogy az amerikaiak kivonulása után Nagy-Britannia és a Szovjetunió fogják meghatározni Európa jövőjét, és a franciák közvetítő szerepet tölthetnek be a két állam között.³ Elképzeléseik szerint Németország jövőbeli határait keleten az Odera, nyugaton a Rajna fogják jelenteni, a Saar-vidéket pedig be kívánták vonni a francia gazdasági életbe. Franciaország nagy jóvátételi igényeket fogalmazott meg Németországgal szemben. A szövetségesek közül a francia katonai igazgatás létszáma volt a legnagyobb a helyi német lakossághoz viszonyítva a maga 11 ezer főjével. A brit katonai igazgatás 25 ezer fővel működött. Az amerikaiak gyakorlatához hasonlóan a britek 1946-ban egy többlépcsős német közigazgatást építettek ki. Az amerikai katonai igazgatás a megszállást követően 12 ezer fővel rendelkezett, azonban 1946-ban 7600 főre csökkentették az állományt. A német közigazgatási apparátust megőrizték, azonban a tisztviselőket politikailag feddhetetlen személyekre cserélték, akik közvetlenül a katonai kormánzatnak feleltek.⁴ Az amerikai övezetben fogadták el a legenyhébb intézkedéseket, ahol egyedül a katonaság és a helyi német lakosság barátkozását megakadályozandó és bizonyos lakások lefoglalását elrendelő intézkedéseket hoztak.⁵

A legnagyobb létszámmal a szovjet katonai igazgatás rendelkezett. A 60 ezer fős apparátus már 1945 júniusában megkezdte a megszállási övezet politikai és gazdasági átalakítását, amelyben Moszkvából hazatérve Walter Ulbricht és emberei kulcsszerepet játszottak. A náciellenítés következtében mintegy 500 ezer személyt bocsátottak el a közigazgatásból és az állami cégektől. Az 1945 szeptemberében végrehajtott földreform következtében a megszerzett birtokok kétharmadát kisparasztoknak adták, a megmaradt földeket állami gazdaságok számára sajátították ki. A pénzüntézetek és a náccal kollaboráló nagyiparosok vagyonát kártalanítás nélkül elkobozták.

3 www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_ketteszakitott_nemetorszag_ket_vilagrendszer_arnyekaban/ (2016. 01. 14.)

4 A politikai feddhetetlenség a hivatalos álláspontot képviselte, azonban a gyakorlatban náci múlttal rendelkező személyek is köztisztviselők lettek.

5 www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_ketteszakitott_nemetorszag_ket_vilagrendszer_arnyekaban/ (2016. 01. 14.)

A különböző iparágakat 1948-ig a szocialista piacgazdaságnak megfelelően átalakították. Számos vállalatot úgy reformáltak meg, hogy azok a szovjet jóvátételi igények kielégítésére termeljenek.⁶

A nyugati hatalmak a szovjetek által foganatosított intézkedéseket a német gazdasági egységet megtörőnek nyilvánították. A katonai igazgatási gyakorlatok különbözőségének okát az adta, hogy a szövetségesek nem koordinálták tevékenységeiket, valamint a háború után a kényszerszövetség az eltérő érdekek miatt fokozatosan bomlani kezdett. A háborús vereséggel ugyan Németország teljes mértékben elvesztette szuverenitását, azonban a kontinuitás mégis több társadalmi, politikai, gazdasági szektorban megmaradt. A fejlett infrastruktúra, a gáz-, a víz- és a telefonhálózatok, az utak és a vasutak használható állapotban maradtak. Az 1944 szeptemberében előterjesztett Morgenthau-tervet⁷ elvetve hamar belátták a szövetségesek, hogy Németország gazdaságát helyre kell állítani a háborús jóvátételek mielőbbi megfizetésének érdekében.⁸

A szövetséges hatalmak egyetértettek abban, hogy a német egységet meg kell őrizni, azonban az okok eltérőek voltak. A szovjetek az egység megtartásával kívánták a felügyeletet gyakorolni, valamint a nagy jóvátétel reményében szorgalmazták az egységes Németország koncepcióját. A britek a külpolitikájukra már régóta jellemző módon európai egyensúly-politikát folytattak, amellyel az erős szovjet hatalom közép-európai jelenléte nem volt összeegyeztethető, továbbá felismerték, hogy a Szovjetuniót csak egy gazdaságilag és politikailag stabil és erős Németország tudja féken tartani. Az amerikaiak a britekhez hasonlóan szintén ezt az álláspontot képviselték, ugyanis belátták, hogy a globális egyensúly csak az európai egyensúly megteremtésével érhető el, amelynek elengedhetetlen feltétele az egységes Németország megléte. Az Egyesült Államok a német területek föderációs berendezkedésének kiépítését szorgalmazta.

Németország de facto megosztása azonban már a jóvátételi területek meghatározásánál megkezdődött. Annak ellenére, hogy a Potsdami Konferencián a szövetségesek megerősítették, hogy fenn kívánják tartani az egységes Németországot, illetve a megszállási övezetek gazdasági és politikai egységét, a teljes jóvátételi kötelezettség területi elven történő meghatározása szavatolta Németország jövőbeni megosztottságát. A nyugati hatalmak célja szemben a szovjetekével egy olyan német gazdaság megteremtése volt, amely amellet, hogy teljesíti a jóvátételi kötelezettségeit, képes

6 www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_ketteszakitott_nemetorszag_ket_vilagrendszer_arnyekaban/ (2016. 01. 14.)

7 A Morgenthau-terv kimondta, hogy Németországot teljesen le kell fegyverezni, bizonyos területeitől meg kell fosztani, a megmaradtakat fel kell osztani, a Ruhr-vidéket és a vízi utakat nemzetközi fennhatóság alá kell vonni, az ipari létesítményeket le kell szerelni, a szénbányákat be kell zárni. Mindezek azt a célt lettek volna hivatottak szolgálni, hogy Németországot fejletlen agrárországgá alakítsák.

8 www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_ketteszakitott_nemetorszag_ket_vilagrendszer_arnyekaban/ (2016. 01. 14.)

önfenntartó módon működni. Az eltérő gazdasági viszonyok, illetve felfogás következtében a szövetséges hatalmak között nyilvánvalóvá váltak az ellentétek.

Az erőteljes szovjetizáció megfékezésére egyre határozottabb vélemények fogalmazódtak meg a nyugati táboron belül. Kennan amerikai nagykövet „hosszú távirata”⁹ sürgette az amerikai kormányzatot, hogy mielőbb hozzon létre egy politikailag és gazdaságilag stabil Európát, mindezt a katonai biztonság megteremtése mellett. Bevin angol külügyminiszterrel egyetértettek abban, hogy a német határokat az 1937. évi állapotuknak megfelelően helyre kell állítani, így szorítva vissza a kommunista előrenyomulást Németországban és Európában egyaránt. Lucius Clay amerikai főparancsnok a német egység megteremtését célzandó az amerikai és az angol övezet összehívására tett javaslatot 1946 májusában. A brit külpolitika az amerikaival szoros egyetértésben működött, így támogatta az amerikaiak orientációját. A francia külpolitika a kommunisták kormányban betöltött fontos szerepe miatt nem állhatott ki nyíltan az amerikai–brit álláspontok mellett, de hallgatólagosan egyetértett azokkal.

James F. Byrnes, Truman elnök külpolitikai tanácsadója, 1946. szeptemberi beszédében kijelentette, hogy az amerikai csapatok nem vonulnak ki Németország területéről, és addig maradnak, amíg szükséges. Mivel a négyhatalmi együttműködés nem működött a megszállási övezetekben, tudatta, hogy azt csak a feltétlenül szükséges mértékben kell fenntartani. Beszédében bejelentette az amerikai és a brit zónák egyesülését, így területükből 1946. december 6-án megalakult a Bizónia.

Az egyre feszültebb politikai légkörben az 1947. március–áprilisban Moszkvában tartott külügyminiszteri konferencián a szovjet külügyminiszter, Molotov ismét javaslatot tett Németország politikai és gazdasági egységének helyreállítására a magas jóvátételhez fűzött reményeknek megfelelően. Az amerikai külpolitikában azonban ekkorra már jelentős fordulat állt be. Az 1947 márciusában meghirdetett Truman-doktrína alapján az amerikaiak elutasították az önkényuralmi rendszereket és a demokratikus intézményrendszerek elterjedése mellett álltak ki. Az 1947 júniusában meghirdetett Marshall-terv Nyugat-Európa gazdasági konszolidációját célozta, amelynek alapját egy új nyugati német állam létrehozásával kívánták megteremteni. Truman elnök felismerte, hogy Nyugat-Németország gazdasági felemelésével az ame-

9 A „hosszú távirat” amellel érvelt, hogy a Szovjetunió valójában a régi cári expanzionizmus fellevenítője, ami az oroszok tradicionális külvilágtól való félelmén, gyanakvásán és a tényekhez való hitetlen hozzáállásán alapul. Kennan fő célja az volt, hogy két elterjedt nézetet cáfoljon meg. Az egyik szerint az USA legstabilabb szövetségese Sztálin, míg a másik szerint a szovjetek megbízhatatlanok, veszélyesek, és a kapitalista világ aláknázásán munkálkodnak. Kennan szerint a szovjet rendszer nem lehetett stabil szövetségese egy nyugati demokráciának, hiszen attól teljesen eltérő módon működött. A retorika ellenére ugyanakkor nem akarták megbolygatni a világ rendjét, hiszen éppen ennek a rendszernek a keretein belül akarták a lehető legnagyobb mértékben biztonságukat megteremteni. Kennan szerint így az Egyesült Államoknak nem volt más lehetősége, mint megakadályozni a szovjetek expanziós törekvéseit.

rikai külpolitika erős szövetségesre tehet szert, amely segíthet a kommunista expanzió megfékezésében.¹⁰

A közigazgatás újjászervezése

A Harmadik Birodalom 1945. május 8-ai kapitulációjával és összeomlásával az európai hadszíntéren befejeződött a II. világháború. A négy győztes hatalom kinyilatkozta a legfőbb hatalom átvételét Németországban, és maguk alá rendelték minden állami szervet, megerősítve azokat. Az országot négy megszállási zónára, a fővárost négy szektorra tagolták a szövetséges hatalmak előzetes megállapodásuknak megfelelően. Berlint a megszállási zónáktól elkülönítve közös irányítás alá helyezték.

A szövetséges katonai főparancsnokok gyakorolták a legfőbb hatalmat az egyes zónákban. A Németország egészére kiterjedő ügyekben a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (*Kontrollrat*) járt el, amelynek tagjai a főparancsnokok voltak. A Bizottság 1945. augusztus 8-án kezdte meg munkáját. A politikai súlypont ezt követően a főparancsnokok irányába tolódott el.

Németország közigazgatásának újjáépítése az alsó szintektől felfelé haladva valósult meg. 1945-ben a községeket a közügyeket ellátó önálló igazgatási egységekként elismerték. Ebben az évben alakultak újjá a politikai pártok is.

A tartományok megszervezése az amerikai zónában vette elsőként kezdetét. 1946-ig mindegyik zónában kialakították a szabadon választott népképvisellettel rendelkező tartományokat. A tartományok közötti együttműködés a megszálló hatóságok indíttatására valósult meg, amely azonban eltérő módon ment végbe az egyes zónákban. Az amerikai zónában 1945. október 17-én létrehozták a Tartományi Tanácsot, amely eredetileg a miniszterelnökökből, majd később a tartományi kormányok által delegált képviselőkkel állt, és törvényhozói, végrehajtói hatásköröket is birtokolt. A Tartományi Tanácsot 1947 februárjában a tartományi parlamentekből delegált képviselők testülete egészítette ki.¹¹

A brit zónában az úgynevezett Zónatanács (*Zonenbeirat*) működött. A testület csak tanácsadói funkcióval bírt. Tagjai kezdetben állami tisztviselők, pártképviselők és az egyes szövetségek tagjai voltak. Helyükbe később a Landtagok által delegált tagok léptek. A Zónatanács mellett kerültek felállításra a központosítottan megszervezett Zónahivatalok (*Zonenamt*), amelyek kezdetben szintén tanácsadói funkcióval rendelkezett, később azonban már jogalkotói hatáskörrel is felruházták őket.¹²

A francia zónában nem hoztak létre tartományközi intézményeket.

10 www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_ketteszakitott_nemetorszag_ket_vilagrendszer_arnyekaban/ (2016. 01. 14.)

11 Peter SCHWACKE – Eberhard STOLZ (1981): *Staatsrecht mit Allgemeiner Staatslehre und Verfassungsgeschichte*. Köln, Deutscher Gemeindeverlag GmbH und Verlag W. Kohlhammer GmbH. 62–63.

12 SCHWACKE–STOLZ (1981) *i. m.* 63.

A szovjet megszállási övezetben már 1945 júliusában létrehozták a Központi Igazgatóságokat (*Deutsche Zentralverwaltung*), amelyek a szovjet zóna tartományainak igazgatási tevékenységeit koordinálták, utasítási jogkör nélkül. 1947-ben az Állandó, majd 1948-ban a Német Gazdasági Bizottság alá rendelten főigazgatósággá szervezték őket.¹³

Az egyetlen német állami szervezet, amely mindvégig átívelt a zónahatáron, az Egyesített Gazdasági Terület (*Vereinigte Wirtschaftsgebiet*) vagy más néven a Bizónia volt. A gazdaságpolitika és a közigazgatás ezzel a formációval szövetségi államhoz hasonló keretek között működhetett az amerikai és a brit zónában. A Bizónia szervei a Gazdasági Tanács, a Végrehajtó Tanács, a Gazdasági Igazgatóság és a Német Felsőbíróság voltak.¹⁴

A megszálló hatóságok és a német állami szervek közötti viszonyban jelentős változás állt be a Német Szövetségi Köztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság megalapításával. Habár a Szövetségi Köztársaságnak messze nagyobb mozgástere volt, a legfőbb hatalom az 1949. április 10-én átnyújtott, majd szeptember 21-én hatályba lépő Megszállási Statútummal (*Besatzungsstatut*) továbbra is a megszálló szerveknél maradt. A nyugati szövetséges hatalmak széles hatásköröket tartottak fenn maguknak, amelyeket egy újonnan létrejövő közös szervben, a Szövetséges Főbiztosságon keresztül gyakoroltak.¹⁵

A következő években a Megszállási Statútum rendelkezései fokozatosan kerültek megszüntetésre. A Statútumot, illetve az abban foglalt szövetséges hatalmakat illető kizárólagos jogokat a nyugati szövetségesek 1954. október 23-án tartott párizsi konferenciáján aláírt *A Megszállási Statútum Megszüntetéséről szóló Jegyzőkönyv (Protokoll über die Beendigung des Besatzungsstatuts / Protokoll über die Beendigung des Besatzungsregimes in der Bundesrepublik Deutschland)*, az 1955. május 5-én kihirdetett *Szövetséges Főbiztosság Proklamációja (Proklamation der Alliierten Hohen Kommission)* és az ugyanezen a napon hatályba lépő *Németország-szerződés (Deutschlandvertrag)* eltörölték. Mindhárom nemzetközi szerződés ugyanazon a napon lépett hatályba – utóbbi rendezte Nyugat-Németország viszonyát a nyugati hatalmakkal. Nem helyezték hatályon kívülre azonban azokat a jogköröket, amelyek a Szovjetunióval szembeni döntéshozatalra, jogalkotásra vonatkoztak, így az NSZK továbbra is korlátozott szuverenitással rendelkezett. Kivételt képeztek továbbá a szövetségesek Berlin vonatkozásában fennálló hatáskörei és a Németország-szerződés vagy más néven

13 SCHWACKE–STOLZ (1981) *i. m.* 63.

14 SCHWACKE–STOLZ (1981) *i. m.* 63.

15 A Megszállási Statútummal a nyugati hatalmak fenntartottak bizonyos jogokat maguknak. Főszabály szerint a német hatóságok szabadon végezheték végrehajtó, törvényhozó és igazgatási feladataikat, azonban a katonai kormányzók helyébe lépő szövetségi főbiztosok a külpolitikai, a demilitarizálási, a jótételi, a külkereskedelmi és a devizakereskedelmi kérdésekben kizárólagos jogalkotási hatáskörrel bírtak. A Statútum továbbá kimondta, hogy a nyugati hatalmak a kormányzati hatalmat is magukhoz vehetik, amennyiben a Szövetségi Köztársaság biztonságát és demokratikus berendezkedését veszély fenyegetné. KELLER Krisztina (2002): *Az újraegyesült Németország növekvő nemzetközi biztonságpolitikai szerepvállalása, a Bundeswehr „out-of-area” bevetéseinek tükrében*. PhD-értekezés, Budapest. 32.

Általános Szerződés¹⁶ (*Generalvertrag*) 5. cikk 2. bekezdésében foglalt hatáskörök, amelyek kimondták, hogy szükségállapot esetén bármilyen intézkedést elfogadhatnak a szövetséges hatalmak fegyveres erejük védelmére mindaddig, amíg a szükségállapot megfelelő német jogi szabályozása elfogadásra nem kerül. Az Alaptörvény (*Grundgesetz*) 1968-as módosítása a szükségállapotról szóló 81. cikkével (*Notstandsverfassung* – szükségállapot-alkotmány) végül eleget tett ennek a követelménynek.¹⁷

A Német Szövetségi Köztársaság megalakulása

Az 1947. november-decemberi Londoni Konferencián az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország és a Szovjetunió képviselői Németország jövőjét vitatták meg, de végleges döntés nem született. Nyugat-Németország létrehozásáról végül 1948. március 6-án szintén Londonban, az 1948. február-június között tartott (1948. február 23. – március 6., majd április 20. – június 1.) Hatalmi Konferencián (USA, Nagy-Britannia, Franciaország, Benelux-államok) állapodtak meg.¹⁸ Döntöttek arról, hogy a német nép a szabad és demokratikus önrendelkezés alapján állítja helyre egységét. Elrendelték, hogy a nyugatnémet miniszterelnököket a katonai kormányzók hatalmazzák fel az alkotmányozó gyűlések összehívására. Biztonsági okokból javasolták a Ruhr-vidék ellenőrzését és a katonai biztonsági hatóságok felállítását. A Frankfurtban ülésező 11 nyugatnémet állam miniszterelnökeit felszólította a konferencia, hogy hívjanak össze alkotmányozó gyűlést 1948. szeptember 1-ig, amelynek feladata lesz egy föderális alapokon nyugvó, demokratikus és a személyiségi jogokat garantáló alkotmány kidolgozása valamennyi nyugatnémet tartomány számára. A tartományok miniszterelnökeinek átadták a három részből álló Frankfurter Dokumentumokat.¹⁹ Az I. Dokumentum feljogosította a miniszterelnököket, hogy hívják össze az alkotmányozó nemzetgyűlést az alkotmány kidolgozására. A II. Dokumentum azzal bízta meg a miniszterelnököket, hogy vizsgálják meg, milyen lehetőségek vannak a nyugatnémet tartományi határok újraszervezésére. A III. Dokumentum a később elfogadásra kerülő, a jövőbeni nyugatnémet kormányzat és a megszálló hatalmak közötti kapcsolattartást rendező Megszállási Statútum alapjait fektette le.

A miniszterelnöki konferencia az I. Dokumentum által biztosított mandátum alapján felállított egy szakértői bizottságot, amelynek feladata volt előkészíteni az alkotmányozó gyűlés munkáját. Tagjai a tartományi kormányok által kinevezett szakértők

16 Az 1952. május 26-án aláírt Általános Szerződés (Németország-szerződés) rendezte az NSZK és a három nyugati szövetséges hatalom egymáshoz fűződő kapcsolatát.

17 SCHWACKE–STOLZ (1981) *i. m.* 63–64.

18 A nyugatnémet állam megalakításáról született döntés után 1948. március 20-án a Szovjetunió kivonult a Szövetséges Ellenőrző Bizottságból, júniusban a szovjet főparancsnok pedig elhagyta a Szövetséges Főparancsnokságot, amellyel a szövetségesek közötti egyeztetések csak a legfontosabb ügyek megtárgyalásához szükséges mértékűre korlátozódtak, és az egyes megszállási zónákban szabad kezet kaptak a megszálló hatalmak.

19 Hans Georg LEHMANN (2000): *Deutschland-Chronik 1945 bis 2000*. Bonn, Bundeszentrale für Politische Bildung. 29.

voltak, akik 1948. augusztus 10–23. között megalkották a föderális alapokon nyugvó új nyugatnémet állam alkotmánytervezetét.²⁰ A szeptember 1-jén összeült Parlamenti Tanács munkájának vezérfonalaként a kidolgozott alkotmánytervezet szolgált. Az asszisztált alkotmányozás során a szövetséges hatalmak ajánlásokkal avatkoztak be, amelyek többnyire a föderális struktúra erősítését szolgálták, illetve Berlin különleges státuszát szavatolták.²¹ Az alkotmányozó tanács csak egy alaptörvényt kívánt kidolgozni, amelyet átmeneti jogforrásnak szántak, ugyanis az alkotmány megalkotását a német egység újbóli létrejötte után tervezték. A Parlamenti Tanács a Német Szövetségi Köztársaság Alaptörvényének harmadik olvasatát 1949. május 8-án fogadta el, amelyet ezt követően a nyugati hatalmak is jóváhagytak.

Az Alaptörvény elfogadásához a szövetséges hatalmak engedélyén túl szükség volt a nyugatnémet tartományok kétharmadának jóváhagyására. Az elfogadásról a népképviseltek döntöttek. Egyedül Bajorország tartózkodott a szavazástól, azonban alkotmánya értelmében kijelentette, hogy amennyiben a többi tartomány többsége elfogadja az Alaptörvényt, úgy magára nézve is hatályosnak ismeri el.²² Az Alaptörvény végül május 23-án került elfogadásra, másnap pedig hatályba is lépett, létrehozva a Német Szövetségi Köztársaságot.

A Parlamenti Tanács még az Alaptörvény hatályba lépése előtt, május 10-én tette meg Bonnt az NSZK fővárosának. Ez szintén szimbolikus jelentőségű volt, hiszen így kívánták hangsúlyozni, hogy az Alaptörvényhez hasonlóan a fővárosi státusz is csupán ideiglenes jelleggel bír. Az alkotmányos szervek székhelye szintén Bonn lett.

Az asszisztált alkotmányozás jogszerűségét sok alkotmányjogász megkérdőjelezte, azonban a máig hatályos Alaptörvény bebizonyította, hogy sikerült megteremtenie egy demokratikus, szabad és föderatív működésű Németországot.²³

A Német Demokratikus Köztársaság megalakulása

1945. április 30-án Walter Ulbricht és csoportja – moszkovita kommunisták – Berlinbe érkeztek moszkvai migrációjukból.²⁴ Feladatuk volt, hogy segítsenek a szovjet had-

20 Reinhard MUSSGNUG (1995): Zustandekommen des Grundgesetzes und Entstehen der Bundesrepublik Deutschland. In J. ISENSEE – P. KIRCHHOF (Hg.): *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland, Band I, Grundlagen von Staat und Verfassung*. 2. Aufl., Heidelberg. 232–233.

21 Theodor ESCHENBURG (1950): *Das Problem der Neugliederung der deutschen Bundesrepublik: Dargestellt am Beispiel des Südweststaates*. Frankfurt am Main, Institut zur Förderung öffentlicher Angelegenheiten. 244.

22 Klaus von BEYME (2004): *Das politische System der Bundesrepublik Deutschland: Eine Einführung*. VS Verlag für Sozialwissenschaften; Auflage: 10, Wiesbaden. 36.

23 Az a nézet, miszerint a német nép szabadon, az önrendelkezés alapján fogadta el az Alaptörvényt, nem állja meg a helyét, hiszen a szövetségesek rendszeresen ajánlásokkal avatkoztak be az alkotmányozás során, jóváhagyásuk nélkül nem fogadhattak el egyetlen rendelkezést sem, valamint a Grundgesetz kidolgozóit nem közvetlenül választották, annak elfogadása nem népszavazás útján történt.

24 LEHMANN (2000) i. m. 31.

seregnek a társadalmi és a politikai élet újjáépítésében. Ulbrichton és társain kívül több német kommunista is érkezett még Németországba a német fegyverletételt követően.

Május 2-án, Berlin kapitulációja után Ulbricht és csoportja nekiláttak szervezkedéseiknek. Hamarosan gyökeresen megváltoztak a társadalmi, a gazdasági és a politikai viszonyok a szovjet elképzeléseknek megfelelően. A megszállás alatt álló területeken több helyütt antifasiszta bizottságok alakultak, amelyek egy részét felszámolták, a megmaradtakat pedig a kommunisták ellenőrzésük alá vonták.

A keletnémet területek közigazgatását lebonyolító Szovjet Katonai Adminisztráció (SMAD) látta el a közigazgatási feladatokat, irányította a politikai életet, azaz gyakorlatilag kormányzatként működött. Hivatalosan a feltétel nélküli kapitulációt felügyelte, illetve a SZEB utasításait volt hivatott végrehajtani.²⁵ A SMAD 1945 júniusában jóváhagyta az antifasiszta pártok megalakítását annak érdekében, hogy segítsenek a nácizmus kiirtásában és a háború utáni újjáépítésben.

A SMAD utasítására 11 központi igazgatóság került kialakításra a szovjet megszállási zónában, amelyek koordinációs és irányító funkciókat töltek be a teljes övezet és a helyi szintek közigazgatásában egyaránt. Minden nemzetiszocialistát regisztráltak, amelyet a közigazgatásból történő elbocsátásuk követett.²⁶

A pénzügyek, a nagyvállalatok és a földek államosítása a szovjet ideológia mintájára ment végbe. A kommunista nézet szerint a nácizmus a kapitalizmusban gyökeresedett, így a denácifikáció véghezvitele csakis a kapitalizmus egyidejű felszámolásával valósulhat meg. Ez a felfogás még inkább éket vert a két politikai tábor közé, és fokozta az ellentéteket. A nagyvállalatok közül többet a Szovjet Részvénytársaság fennhatósága alá vontak, amelyek a szovjetek jóvátételi követeléseit kielégítő termeltek.

A nemzetiszocialista időszak tapasztalataiból tanulva, és szem előtt tartva, hogy bármely a jogbiztonságot és személyi szabadságot mellőző rendszer elítélendő, a szovjetek már a megszállás elején elkerülték, hogy propagálják a szovjetrendszert Németországban. Ehelyett az 1848-ban be nem következett polgári forradalom befejeződését hirdette a Kommunista Párt. A keletnémet kommunista párt, a SED (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – Német Szocialista Egységpárt) ideológiai azonosulása után a megszállástól kezdődően egészen a NDK megalapításáig, valamint utána is a megszálló hatalom védnöksége alatt állt. A társadalmi-politikai átalakításokat a polgári forradalom leple alatt hajtotta végre, amely a munkásosztály egyeduralma alatt valósult meg, és amely a szocialista forradalom útjára lépett – Walter Ulbricht szavaival élve: „Demokratikusnak kell látszania, de mindent kézben kell tartanunk.” Ez a stratégia kezdetben azonban kudarcot vallott. A demokráciát hirdető retorika

25 G. A. BELOV (1968): *Um ein antifaschistisch-demokratisches Deutschland, Dokumente aus den Jahren 1945–1949*. Berlin, Staatsverlag der Deutschen Demokratischen Republik. 51.

26 LEHMANN (2000) i. m. 33.

ellenére a szovjet zónában nem sikerült a lakosság többségének szabad beleegyezését megszerezni az új politikai rendszer kiépítéséhez.²⁷

Az 1946-os választások a SED vezetésének csalódást keltő eredményének hatására a kommunista párt az irányított és közfelkiáltás alapján tartott népszavazások technikáját kezdte propagálni. A kívánt egyeduralmat intézményesítendő, a konkurens pártokat kizárandó és ezáltal a saját érdekeiknek megfelelő választási eredményeket elérendő idővel különféle módszereket dolgoztak ki és alkalmaztak. Ennek megfelelően 1945. július 14-én a legálisan működő pártokat egy antifasiszta blokkba tömörítették. 1948 elején a szovjet katonai igazgatás hatására két új párt alakult. Az NDPD (*Nationaldemokratische Partei Deutschlands* – Német Nemzeti Demokrata Párt) volt hivatott azt a célt szolgálni, hogy az egykori nemzetiszocialistákat, akiknek megtiltották a polgári pártokba történő belépést, egybefogja és egységesítse. A pártot egy szovjet katonai parancs hozta létre, amely elrendelte, hogy azoknak az egykori náci párttagoknak, akik nem vétettek a béke és a biztonság, illetve a német nép ellen, biztosított legyen az aktív és a passzív választójog egyaránt. A másik 1948 áprilisában alapított párt, a DBD (*Demokratische Bauernpartei Deutschlands* – Német Demokratikus Parasztpárt) célja az volt, hogy a paraszti lakosságot a polgári pártok befolyása alá vonja és a polgári frontra térítse. Mindkét párt a SED befolyása alatt állt. Minden politikust, aki a SED elleni, illetve saját, független álláspontot képviselt, a szovjet katonai igazgatás felmentett a hivatalából. A polgári pártok mozgásteret tovább szűkült 1947-ben azáltal, hogy az úgynevezett tömegszervezeteket (FDGB – Szabad Német Szakszervezeti Szövetség, FDJ – Szabad Német Ifjúság) is felvették az antifasiszta blokkba, amelyek szintén a SED irányítása alatt álltak. A politikailag egységesen irányított tömegszervezetek a társadalom egészét átszöttek. Az így kialakult antifasiszta-demokratikus koalíció az új társadalmi rend kialakításának első lépcsőfoka volt. A tömegszervezetek politikai életbe történő bevonásának akadtak ellenzői is, attól tartva, hogy a politikai döntéshozatal átkerül a pártoktól a blokkhoz. A polgári pártok a beolvasztást megelőzően próbálták elejét venni a tömegpártosodás folyamatának, sikertelenül. Emellett el akarták érni, hogy a politikai életet a pluralizmus elve alapján az egymással egyenjogú pártok határozzák meg. A szovjetek egyre erőteljesebb szisztematikus befolyása azonban biztosította a SED egyeduralmát.²⁸

A kommunista párt mindenhatóságának köszönhetően, illetve a szovjet ideológia nyomására és befolyására a demokrácia csírái elhaltak, helyette egy totális diktatúra épült ki a keletnémet tartományokban. Az NSZK megalakulása után, 1949. október 7-én az Ideiglenes Népi Kamara hatályba léptette a keletnémet tartományok alkotmányát, ezzel létrehozva a Német Demokratikus Köztársaságot. Az NDK alkotmányának alapjául az 1919-es weimari birodalmi alkotmány és az 1936. évi szovjet al-

27 Karl Dietrich ERDMANN (1999): *Das Ende des Reiches und die Entstehung der Republik Österreich, der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik*. München, Deutscher Taschenbuch Verlag. 183–184.

28 ERDMANN (1999) *i. m.* 184–186.

kormány szolgált. Az alkotmánytervezetet a SED dolgozta ki. Az alkotmány az NDK fővárosának Berlint tette meg, ugyanakkor hatálya nem terjedt ki rá.²⁹

Berlin státusza

A négy győztes hatalom jogai és felelősségei a háború alatt és után megkötött egyezményekben és elfogadott határozatokból eredtek, azonban a megszálló hatalmak berlini státuszáról nem született átfogó szabályozás egészen az 1971. szeptember 3-án megkötött Négyhatalmi Egyezményig.³⁰ A három nyugati hatalom Berlinnel kapcsolatban fennálló jogait és felelősségeit az 1955. május 5-én hatályba lépett *A Megszállási Statútum Megszüntetéséről szóló Jegyzőkönyv* biztosította, amennyiben a nemzeti kötelezettségek teljesítése, a közrend biztosítása, Berlin biztonsága és státusza, gazdasága, kereskedelme és a városba vezető útvonalak vonatkozásában kellett intézkedéseket hozni, amelyek a jogalkotásra is kiterjedtek (például a demilitarizációval és a civil légitörvényekkel kapcsolatos jogszabályok). A nyugati hatalmak a német szövetségi törvények Berlinre történő kiterjesztésekor is korlátozásokat vezethettek be, végső soron vétójoggal is élhettek. Az Egyezmény megerősítette, hogy Nyugat-Berlin külön politikai egység, azaz nem része az NSZK-nak.³¹

A *Grundgesetz* (GG) a 23. cikke alapján kiterjedt Nagy-Berlinre (*Groß-Berlin*)³² is. A 144. cikk ugyanakkor kimondta, hogy amennyiben a 23. cikkben említett tartomány valamelyikében vagy egy tartományrészben a GG-vel szemben korlátozások élnek, a tartomány vagy tartományrész szintén küldhet képviselőket a Bundestagba és a Bundesratba egyaránt. Ezek a cikkek azonban csak *A brit, a francia és az amerikai kormányzók a Grundgesetzhöz kiadott Engedélylevelével* együtt értelmezhetők (*Genehmigungsschreiben der Militärgouverneure der britischen, französischen und amerikanischen Besatzungszone zum Grundgesetz*). Az Engedélylevel 4. cikke előírta Berlinek, hogy nem rendelkezhetett szavazati joggal sem a Bundestagban, sem a Bundesratban, és csak korlátozott számban küldhetett kizárólag tanácskozási joggal

29 SZIGETI Magdolna (2006): *Németország második világháború utáni államépítése, alkotmányjogi helyzete, és az újraegyesítés*. PhD-értekezés. 70.

30 A Négyhatalmi Egyezményben a négy fél elismerte egymás jogait Berlinre vonatkozóan. E szerint a Szovjetunió kinyilvánította, hogy Kelet-Berlint átadta az NDK-nak, ugyanakkor jogot formált Nyugat-Berlinre is. Ezeket a jogokat elismerte Kelet-Berlinre vonatkozóan is a három nyugati hatalom részére, amely megfelelt a nyugati hatalmak álláspontjának. Ugyanakkor a nyugati szövetségesek továbbra sem ismerték el, hogy Kelet-Berlin az NDK-hoz tartozik, ugyanis jogilag a szovjetek által megszállt területnek tekintették, amit érthető okokból a keletnémet vezetés nehezményezett.

31 www.verfassungen.de/de/de45-49/viermaechte71.htm (2016. 04. 26.)

32 Nagy-Berlint – egészen pontosan Nagy-Berlin Városközséget az 1920. október 1-jén hatályba lépett Nagy-Berlin Törvény hozta létre, amelynek értelmében a Berlin Óváros körül fekvő városközségek (*Stadtgemeinden*), a tartományi községek (*Landgemeinden*) és a Földkerületek (*Gutsbezirke*) egyesültek. A fúziónak köszönhetően a város területe több mint tízszeresére nőtt. Nagy-Berlint 20 kerületre osztották fel. Az akkori város határa megközelítőleg megegyezik a maival.

Forrás: www.verfassungen.de/de/be/berlin20.htm (2016. 04. 26.)

felruházott képviselőket a törvényhozó testületek üléseire, továbbá kijelentette, hogy Berlint nem a Szövetség kormányozza.

A jogforrási hierarchia értelmében a szövetségi törvények a nyugat-berlini tartományi törvényeknél magasabb rendű jogszabályok voltak. A rendeletek, amelyek szövetségi törvényeken alapultak, automatikusan hatályba léptek Nyugat-Berlinben is.

A hadkötelezettségről szóló szövetségi törvény nem lépett hatályba Nyugat-Berlinben. A nyugati nézőpont szerint ugyanis a német demilitarizáció berlini megszüntetése csak és kizárólag négyhatalmi megállapodás keretében volt lehetséges.³³

A berlini képviselőház (alsóház) (*Berliner Abgeordnetenhaus*) képviselőket választott a Bundestagba,³⁴ a Bundesratba és a Szövetségi Gyűlésbe (*Bundesversammlung*)³⁵ egyaránt – ez utóbbiban a delegált képviselők teljes szavazati joggal bírtak. A szövetségi szervek csak olyan mértékben élhettek hatáskörükkel (azon túl, hogy a nyugati hatalmak jóváhagyásához kötöttek alkothattak jogszabályokat), amennyiben az valamely a nyugat-berlini törvényhozás által is elfogadott szövetségi törvényen alapult.³⁶

A Szövetségi Alkotmánybíróságról szóló törvény nem került átvételre, ebből következően a Szövetségi Alkotmánybíróság nem volt illetékes Nyugat-Berlin területén, így alkotmányjogi panasszal sem lehetett fordulni hozzá. Ugyan az 1966-os törvény kiterjedt Nyugat-Berlinre is, azonban a nyugati hatalmak 1967 májusában hatályon kívül helyezték azt. A GG alapjogi rendelkezései hatályosak voltak Nyugat-Berlinben is, amely a berlini alkotmányból is kitűnt, amennyiben azok nem ütköztek a nyugati hatalmak fenntartásaival. A tartományi törvények, illetve egy átvett szövetségi törvény Grundgesetzcel való összeférhetőségének vizsgálatát a Nyugat-berlini Bíróság végezte. Ez nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy a Nyugat-berlini Bíróság felfüggeszzen egy eljárást, amíg egy párhuzamos eljárásban a Szövetségi Alkotmánybíróság döntést nem hozott egy adott ügyben.³⁷

A szövetségi hatóságok Nyugat-Berlinben történő felállításáért a Szövetségi Köztársaság felelt. Ez nem volt ellentétes azzal a felfogással, miszerint a Szövetségi Köztársaság nem kormányoz Nyugat-Berlinben, hiszen minden intézkedés, illetve a szövetségi intézmények felállítása a nyugati hatalmak hozzájárulásával történt. Ennek köszönhetően létesíthetett a Szövetségi Közigazgatási Bíróság (*Bundesverwaltungsgericht*),

33 SCHWACKE–STOLZ (1981) *i. m.* 74.

34 A többi tartománytól eltérően Nyugat-Berlin csak közvetetten választhatott képviselőket a Bundestagba.

35 Magyar fordításban a Bundesversammlung és a Bundestag jelentése megegyezik.

A megkülönböztetés érdekében a Bundesversammlung Szövetségi Elnökválasztó Gyűlésként fordítható. A szövetségi elnököt (*Bundespräsident*) a Bundesversammlung választja öt évre.

A Bundesversammlung tagjainak egy részét a Bundestag képviselői, másik részét a tartományi népképviselők által az arányossági elv alapján delegált, az előbbiével megegyező számú képviselő teszi ki. A Bundesversammlung abszolút többséggel dönt a szövetségi elnök személyéről. Ha az első két forduló eredménytelenül zárul, akkor a harmadik forduló lesz a döntő, amely során az a jelölt lesz az elnök, aki a legtöbb szavazatot kapja (GG 54. cikk). Ez a cikk változatlan maradt a jelenleg hatályos GG-ben annak eredeti szövegéhez képest.

36 SCHWACKE–STOLZ (1981) *i. m.* 74.

37 SCHWACKE–STOLZ (1981) *i. m.* 74.

a Szövetségi Legfelsőbb Bíróság (*Bundesgerichtshof*) egyik büntetőszénátusa, a Szövetségi Versenyhivatal (*Bundeskartellamt*) és több szövetségi felügyelő hatóság és intézmény is székhelyet Nyugat-Berlinben. A Négyhatalmi Egyezményben vállalt kötelezettség alapján a nyugati hatalmak megtiltották a Bundestag Nyugat-Berlinben tartandó plenáris üléseit.³⁸

A Négyhatalmi Egyezmény melléklete előírta, hogy a szövetségi kormány egy állandó képviseleti hatóságot állíthat fel Nyugat-Berlinben a három nyugati hatalommal és a nyugat-berlini szenátussal való kapcsolattartás érdekében. Az Egyezmény biztosította, hogy az állandó nyugat-berlini lakosok konzuli képviseletét a Szövetségi Köztársaság szervei láthassák el, továbbá lehetőséget nyújtott a NSZK nemzetközi szerződéseinek Nyugat-Berlinre történő kiterjesztésére, amely azonban a nyugati hatalmak jóváhagyásához volt kötött. Az NSZK a nemzetközi szervezetekben is képviselhetett Nyugat-Berlin érdekeit. Az idegen hatalmakkal kapcsolatos konzuli vagy más képviselet hatáskörét a megszálló hatalmak maguknál tartották, ugyanakkor az idegen konzulátusok felállítása a gyakorlatban a szövetségi kormány egyetértésével valósult meg.³⁹

A Szovjetunió az Egyezmény keretében garanciát adott az NSZK-nak a Nyugat-Berlinbe vezető utak zavartalan használatára, hogy az a nemzetközi gyakorlat alapján a legegyszerűbb, leggyorsabb, legkedvezőbb módon mehessen végbe. Ennek a rendelkezésnek a végrehajtására kötötte meg 1971. december 17-én az NSZK és az NDK a tranzit egyezményt. Az NSZK és a Nyugat-Berlin közötti polgári légitársaságai bonyolíthatják le. A Nyugat- és Kelet-Berlin, illetve az NDK közötti személyi közlekedés részletes szabályozása a keletnémet kormány és a nyugat-berlini szenátus közötti megállapodások keretében került kidolgozásra.⁴⁰

Kelet-Berlin státusza szempontjából a Négyhatalmi Egyezmény sem pozitívumot, sem negatívumot nem hozott. Az Egyezmény I. Általános rendelkezések 1. bekezdésében foglalt „érintett terület” megnevezés gyakorlatilag kimondta Berlin nemlétét. A négy megszálló hatalom egyetértett abban, hogy Kelet-Berlin státuszát illetően nem értenek egyet, és erre nézve az Egyezmény nem irányadó.⁴¹ Az Egyezmény 4. cikke kimondta, hogy a négy hatalom megegyezik abban, hogy egyoldalúan nem változtatják meg Berlin státuszát, azonban ez a rendelkezés lehetőséget biztosított egyben arra is, hogy közös megegyezéssel módosításokat hajthassanak végre a jövőben a város jogállását illetően.⁴²

38 SCHWACKE–STOLZ (1981) *i. m.* 74–75.

39 Az NDK a Négyhatalmi Egyezmény után is azon az állásponton volt, hogy Nyugat-Berlin státusza mint egy a keleti városrészrel szemben önálló politikai egység, a nemzetközi jogba ütközik.
In: SCHWACKE–STOLZ (1981) *i. m.* 75.

40 SCHWACKE–STOLZ (1981) *i. m.* 75.

41 SCHWACKE–STOLZ (1981) *i. m.* 75.

42 www.verfassung.de/de/de45-49/viermaechte71.htm (2016. 04. 26.)

Összegzés

A kezdeti törekvések ellenére a német egység újbóli megteremtése kudarcot vallott. Kezdetben a szövetséges megszálló hatalmak mindegyike egyetértett abban, hogy az egységes Németország megléte a globális és az európai szinten a hatalmi erőegyensúly biztosításának elengedhetetlen feltétele, a szövetségesek közötti egyre mélyebben húzódó ellentétek azonban hamar a felszínre törtek.

Az eltérő ideológiák ellehetetlenítették a nyugati és a keleti tábor együttműködését, a gazdasági, a politikai és a társadalmi viszonyok teljes mértékben eltértek egymástól, ami már Németország kapitulációja után előrevetítette a hidegháborút.

Ideológiailag véleményem szerint a nácizmus és a nyugati demokráciák által képviselt liberalizmus között nem volt akkora szakadék, mint a nácizmus és a kommunizmus, illetve a liberalizmus és a kommunizmus között, hiszen a náci rezsim gazdasági viszonyait lényegében a liberális kapitalista jegyek határozták meg. A náci Németországban nem üldözték a nagytőkéket, épp ellenkezőleg, ők biztosították a gazdaság legjelentősebb és legdinamikusabban fejlődő ágának, a hadiiparnak a pénzügyi alapjait. A Szovjetunióval ellentétben, amely korlátozott módon folytatott kereskedelmet az 1920-as évektől kezdődően a nyugati piacgazdaságokkal, Németország az USA kereskedelmi partnere volt – a két ország közötti kapcsolatok a Németországba történő fegyverszállításokra is kiterjedtek –, amit felismerve az USA érdekeltté vált a háború után egy ismét erős német gazdaság felépítésében.

Felhasznált irodalom

- BELOV, G. A. (1968): *Um ein antifaschistisch-demokratisches Deutschland, Dokumente aus den Jahren 1945–1949*. Berlin, Staatsverlag der Deutschen Demokratischen Republik.
- BEYME, Klaus von (2004): *Das politische System der Bundesrepublik Deutschland: Eine Einführung*. VS Verlag für Sozialwissenschaften; Auflage: 10, Wiesbaden.
- ERDMANN, Karl Dietrich (1999): *Das Ende des Reiches und die Entstehung der Republik Österreich, der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik*. München, Deutscher Taschenbuch Verlag.
- ESCHENBURG, Theodor (1950): *Das Problem der Neugliederung der deutschen Bundesrepublik: Dargestellt am Beispiel des Südweststaates*. Frankfurt am Main, Institut zur Förderung öffentlicher Angelegenheiten.
- KELLER Krisztina (2002): *Az újraegyesült Németország növekvő nemzetközi biztonságpolitikai szerepvállalása, a Bundeswehr „out-of-area” bevetéseinek tükrében*. PhD értekezés. Budapest.
- LEHMANN, Hans Georg (2000): *Deutschland-Chronik 1945 bis 2000*. Bonn, Bundeszentrale für Politische Bildung.
- MUSSGNUG, Reinhard (1995): *Zustandekommen des Grundgesetzes und Entstehen der Bundesrepublik Deutschland*. In ISENSEE, J. – KIRCHHOFF, P. (Hg.): *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland, Band I, Grundlagen von Staat und Verfassung*. 2. Aufl., Heidelberg.

Németország újjáépítése a II. világháború után

SCHWACKE, Peter – STOLZ, Eberhard (1981): *Staatsrecht mit Allgemeiner Staatslehre und Verfassungsgeschichte*. Köln, Deutscher Gemeindeverlag GmbH und Verlag W. Kohlhammer GmbH.

SZIGETI Magdolna (2006): *Németország második világháború utáni államépítése, alkotmányjogi helyzete, és az újraegyesítés*. PhD értekezés.

Internetes források

www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_ketteszakitott_nemetorszag_ket_vilagrendszer_arnyekaban/
(2016. 01. 14.)

www.verfassungen.de/de/de45-49/viermaechte71.htm (2016. 04. 26.)

www.verfassungen.de/de/be/berlin20.htm (2016. 04. 26.)

